

Królestwo Mannaj i staroaramejska inskrpcja z Tepe Kalajczy

The Mannaeen Kingdom and the Old Aramaic Inscription from Tepe Qalaichi

EDWARD LIPIŃSKI

Katholieke Universiteit Leuven,
adres: Adolphe Lacombeláan 50/II, 1030 Brussel, Belgium; e-mail: elip@telenet.be

SUMMARY: It was first heard of a Mannaeen kingdom from the Bible, in Jer. 51:27, and more information became available only in the 19th-20th centuries with the publication of Neo-Assyrian and Urartean tablets. An important piece coming from the kingdom itself was added to our sources by the publication of an Old Aramaic inscription from Tepe Qalaichi, south-east of Lake Urmia, probably the site of the Mannaeen capital city, the Assyrianized name of which was *Izirtu*. The stele discovered in 1985 only preserves the final part of a longer text with imprecations against any king usurping the stele. Among the curses one finds an interesting reference to earthquakes. The rectified decipherment provides a running text, datable by palaeography to the later part of the 8th century B.C.:

- 1) 'Whoever would drag away this stele [and withhold it]
- 2) in war or in peace, any kind of pestilence, [as]
- 3) much as there is on the whole earth, may the gods impose on the [coun]try
- 4) of that king. And may he be accursed to the gods and may he be accursed
- 5) to Ḫaldi who is in Za'ter. May seven cows
- 6) nurse one calf and may it not be satiated. And may seven
- 7) women bake in one oven and may they not fill
- 8) it. And may vanish from his country the smoke of a furnace and the sound of
- 9) a mill. And may his land be salted and may sway back and forth
- 10) in it the crack of an earthquake. And that king who would [write]
- 11) on this stele, may Hadad overturn his throne,
- 12) as well as Ḫaldi. And during seven years may Hadad not send thunder
- 13) in his country and may the entire curse of this stele smite him.'

These curses contain no reference to encroachments of treaty clauses and they certainly cannot be regarded as the final section of a treaty. They rather close a eulogy of the ruling monarch, comparable to the Phoenician inscription of Kulamuwa. However, they seem to reveal a situation disturbed by internal competitions in the Mannaeen kingdom, echoed in Neo-Assyrian texts of Sargon II. The oracle of Jer. 51:27 ff. has another background. It seems to have been originally directed against Assyria and to date from the time of Esarhaddon, when the Mannaeans with Urartu, the Scyths, and the Medes were opposing Assyria.

KEYWORDS: Mannaj, Tepe Qalaichi, curses, biblical parallels, Israel diaspora in Assyria

SŁOWA KLUCZE: Stary Testament, Mannaj, Tepe Kalajczy, przekleństwa, paralele biblijne, izraelska diaspora w Asyrii

Królestwo Mannaj (*Mnj*, *Mannāja*) na południe i wschód od jeziora Urmia w irańskim Azerbejdżanie znane jest od dawna z Księgi Jeremiasza 51,27. Średniowieczna wokalizacja *Minnī* jest niedokładna, podobnie jak „Manna” występująca w pewnych publikacjach polskich. Czytelnik Biblii powinien wiedzieć, że niewłaściwą jest biblijna wokalizacja wielu obcych imion i nazw miejscowych, np. Ararat zamiast Urart. Starożytną wokalizację znaleźć można na tabliczkach nowoasyryjskich i urartejskich, ale obok formy *Mannaj* występują też rzadkie warianty *Munna* i *Mannasz*, a tylko raz *Mu-un-ni*¹. Biorąc pod uwagę tę ostatnią formę, *Minnī* mogłoby również odzwierciedlać pewną starożytną wymowę nazwy kraju, niekoniecznie poprawną.

Niezależnie od *Mnj* u Jr 51,27 wypada przypomnieć, że wokalizacja znanych kodeksów masoreckich nie podaje jedynej średniowiecznej wymowy hebrajskiego. Fragmenty biblijne z Genizy kairskiej pokazują, że istniała też wokalizacja odmienna od standardowej, a bada ją obecnie Samuel Blapp, przygotowując pracę doktorską na Uniwersytecie w Cambridge. Można również dodać, że spotyka się także niewłaściwe rozpoznania podobnych do siebie liter *d* i *r*, niemal identycznych w niektórych manuskryptach, a najjaskrawszym przykładem połączenia obu usterek, samogłoskowej i spółgłoskowej, występuje w czytaniu Togarma zamiast Tugdamme, imię znanego wodza Kimmerów w VII wieku p.n.e.

Nie można czynić tu zarzutów masoretom z Tyberiady, gdyż nie znali oni dokumentów starożytnych podających właściwą formę obcych imion i nazw miejscowych z dalekiej przeszłości. Tłumaczenia Biblii przeznaczone dla czytelników z XXI wieku nie powinny natomiast powtarzać tych nieścisłości i pozbawiać Stary Testament jego historycznej wartości jako antologii źródeł z I tysiąclecia p.n.e. Nie wyklucza to celowych zmian zaprowadzonych w tekście przez starożytnych redaktorów, nierzadkich tzw. *tikkune soferim* z ostatnich wieków p.n.e. lub odmiennych wersji tekstu, czasami z dodatkami lub skrótami. Są to także dane historyczne, z którymi można zapoznać czytelników w przypisach, podając tłumaczenie innej wersji lub brzmienie tekstu przed jego celową „poprawką” poprzez jakieś *tikkun soferim*.

Historia Herodota (I, 96) nie odnosi się do jakiegoś epizodu z dziejów państwa Mannaj, jak dawniej przypuszczano. Obszerne o nim informacje od drugiej połowy IX wieku p.n.e. do pierwszej połowy VII wieku p.n.e. dostarczyły dopiero teksty nowoasyryjskie i urartejskie. Obecna wersja Jr 51,27 nn. (LXX: 28,27 nn.) odnosi się jednak do Babilonii i nawołuje królów

1 W. Horowitz, „Moab and Edom in the Sargon Geography”, *IEJ* 43 (1993) 151-156 (zob. 152, w. 50, i 156).

Medii wraz z państwem Urartu, z Mannajem i ze Scytami do wyruszenia przeciw Babilonii. Jest to anachroniczne ujęcie historii owych czasów i można śmiało przypuszczać, że wspomniany passus Księgi Jeremiasza stanowi przerobioną część utworu skierowanego przeciw Asyrii i pochodzącego z końca VIII, względnie z pierwszej połowy VII wieku p.n.e.

Kilka lat temu F.M. Fales interpretował staroaramejską inskrypcję z Tepe Kalajezi, stanowiska leżącego nieopodal miasta Bukan, na południowy wschód od jeziora Urmia, w świetle hipotezy jakiejś antyasaryjskiej, aramejsko-medyjskiej koalicji z VIII wieku p.n.e.² Skłania to do gruntownego zbadania tej inskrypcji, wyrytej na steli, którą odkryto w 1985 roku w trakcie irańskich wykopalisk prowadzonych przez Ismaela Jaghmā'i. Dodatkowy fragment znaleziono u handlarza starożytności w roku 1990, a inskrypcję opublikował po persku w 1996 roku Rasul-e Baszasz Kanzaq. Ponownie wydał ją A. Lemaire³, a następnie opracowali ją M. Sokoloff i F.M. Fales⁴. Błędne odszyfrowania, zwłaszcza w. 10-11, są poprawione w niniejszej publikacji.

Inskrypcja zawiera tylko przekleństwa i stanowi zapewne końcową część dłuższego tekstu. Jej złożeczenia nie zawierają żadnej klauzuli przeciw stronie, która nie przestrzegałaby zasad jakiejś umowy. Nie można zatem uważać zachowanego tekstu jako części traktatu zawartego z obcym władcą. Mamy tu raczej do czynienia z inskrypcją ku czci panującego króla, zapewne podobną do fenickiej inskrypcji Kulamuwy⁵, również kończącej się złożeczeniami. Skierowane są one przeciw jakiemukolwiek władcy, który przywłaszczyłby sobie stelę (w. 1) i zmieniłby coś na niej, np. wpisując swoje imię (w. 10-11).

Nie wiemy, ile wierszy liczyła nieodnaleziona część tekstu. Pierwszy czasownik zachowanego w. 1, *jhns*, występuje w innych inskrypcjach staroaramejskich i powinien być uważany za hafel czasownika *nws*, który znany jest też ze starohebrajskiego. Jego temat hifil bywa tam użyty by zaznaczyć, że „zabiera” się coś ze swego właściwego miejsca (Wj 9,20; Sdz 6,11), co pasuje do kontekstu inskrypcji staroaramejskich. Nie ma zatem potrzeby

2 F. M. Fales, „Evidence for West-East Contacts in the 8th century BC: The Bukān Stele”, *Continuity of Empire (?)*. Assyria, Media, Persia (red. G. B. Lanfranchi – M. Roaf – M. Rollinger) (History of the Ancient Near East. Monographs 5; Padova 2003) 131-147.

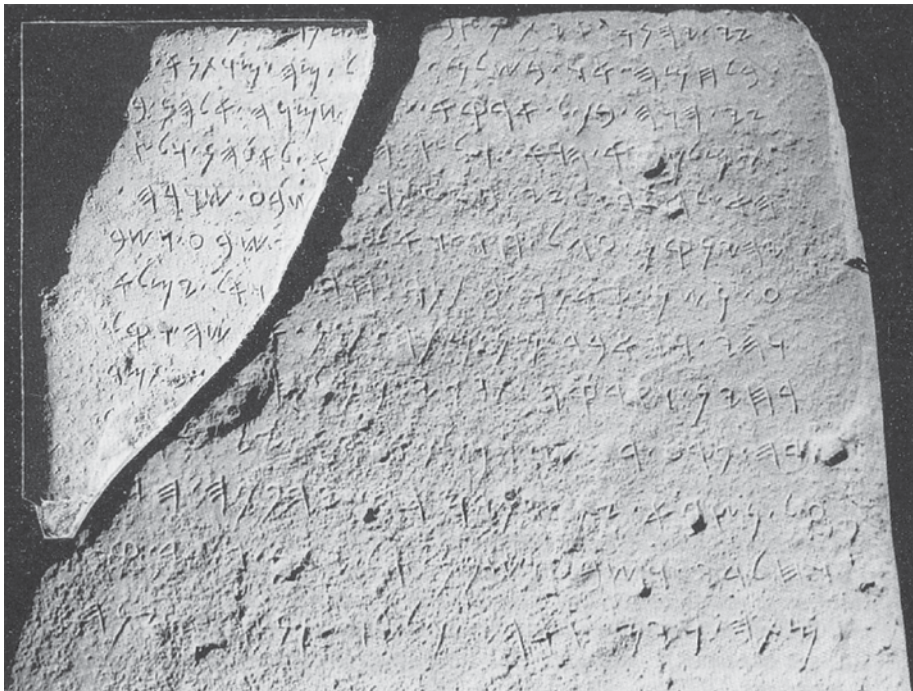
3 A. Lemaire, „Une inscription araméenne du 8e s. av. J.-C. trouvée à Bukān (Azerbaïdjan iranien)”, *Studia Iranica* 27 (1998) 15-30, ze wcześniejszą bibliografią.

4 M. Sokoloff, „The Old Aramaic Inscription from Bukān. A Revised Interpretation”, *IEJ* 49 (1999), 105-115 (errata na s. 275). Poprawek nie przyjął A. Lemaire („La stèle araméenne de Bukān: mise au point épigraphique”, *NABU* 57 [1999] 57-58), aczkolwiek krytyczne uwagi Sokoloffa są najczęściej uzasadnione. Opracowanie F.M. Falesa podane jest w przyp. 2. Należy jeszcze dodać *KAI* 320.

5 *KAI* 24; *TSSI* III, 15.

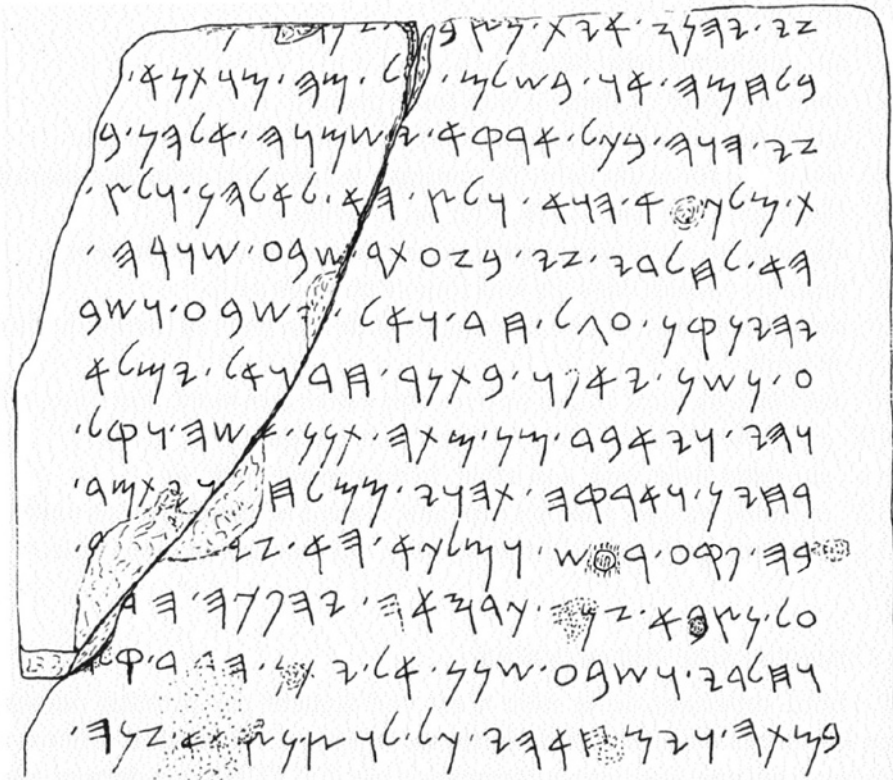
odwoływania się do semantycznie mniej odpowiedniego rdzenia *nss*, jak proponuje Sokoloff.

Bezimienny autor nie obawia się więc zniszczenia steli, ale jej przywłaszczenia przez innego króla. Pozwala to uzupełnić w. 1, któremu brak ostatniego wyrazu, z pewnością czasownika, którego rdzeń zaczyna się od litery z długą odsadką skierowaną nieco na lewo i z następnymi literami bez podobnej odsadki. Jest ona trzecią od prawej z około siedmiu brakujących liter. Pierwsze z nich były najprawdopodobniej *wj*, a następująca po nich litera musiała być *k*, *m*, *n*, *p* lub *t*. Kontekst wskazuje tu na czasownik *kl'*, „zachować, zatrzymać”⁶. Można zatem uzupełnić w. 1 wyrazem *wjkl'hj*, jak pokazuje podana poniżej transkrypcja w tzw. „kwadratowym” piśmie aramejskim, oparta na nowym odszyfrowaniu inskrypcji. Jest tu miejsce na „pełną” pisownię przyrostka *-hj* rodzaju męskiego, która występuje dalej w *jml'whj* (w. 7-8) i w *jmh'hj* (w. 13). Ta pisownia „pełna” jest wyjątkowa w staroaramejskim. Dalsze wyjaśnienia podane są po tłumaczeniu inskrypcji.

Inskrypcja z Tepe Kalajczi

6 J. Hoftijzer – K. Jongeling, *Dictionary of North-West Semitic Inscriptions* (Leiden 1995) 508.

Poprawiona kopia A. Lemaire'a

1. זי.יהנס.אית.נצב[א].זנה[.ויכלאהי].
 2. בלחמה.או.בשלם.[כ].ל.מה.מותנא.[כ]
 3. זי.הוה.בכל.ארקא.ישמוה.אלהן.ב[מ]
 4. ת.מלכא.הוא.ולץ.הא.לאלהן.ולץ.
 5. הא.לחלדי.זי.בזעתר.שב.ע.שורה.
 6. יהינקן.עגל.חד.ואל.ישבע.ושב
 7. ע.נשן.יאפו.בתנר.חד[.].ואל.ימלא
 8. והי.ויאבד.מן.מתה.תנן.אשה.וקל.
 9. רחין.וארקת.תהוי.ממלח[ה].זיתמד.
 10. בה.פקע.רעש.ומלכא.הא.זי.[יכתב].
 11. על.נצבא.זנה.כרסאה.יהפכה.הד[ד].
 12. וחלדי.ושבע.שנן.אל.יתן.הוד.קלה[.].
 13. במתה.וימחאה.יכל.לוץ.נצ[ב].א.זנה.
1. „Ktokolwiek zabierze tę stelę [i ją sobie przywłaszczy]
 2. w czasie wojny czy pokoju, niech wszelkie zarazy, [ile-]
 3. kolwiek ich jest na całej ziemi, nałożą bogowie na [kr]aj
 4. tego króla, a niech będzie on potępiony u bogów i niech potępiony będzie
 5. u Chaldego, który jest w Za'terze. Niech siedem krów
 6. karmi jedno ciele i niech nie będzie ono nasycone. I niech siedem
 7. kobiet piecze (chleb) w jednym piecu i niech nie napelni
 8. go. I niech zniknie z jego kraju dym ogniska i terkot
9. żarn. I niech ziemia jego będzie zasolona i niech mnoży się
 10. w niej szczelina trzęsienia ziemi. A ten król, który [napisałby coś]
 11. na tej steli, niech tron jego wywróca Hadad
 12. i Chaldi. I niech przez siedem lat Hadad nie grzmi
 13. w jego kraju i niech uderzy go całe przekleństwo tej steli.”

Na końcu w. 2 brak zapewne jednej litery i Sokoloff słusznie sugeruje dodać tu partykułę *k*, a więc *kzj*. Przyrostek czasownika *jšmwh* (w. 3) jest rodzaju żeńskiego, bo odnosi się do określenia *kl mh* (w. 2). Przyrostkiem żeńskim jest także *-h* w *bh* (w. 10), odnoszącym się do *'rgh* (w. 9). Występujące dwa razy *lš h'* (ww. 4-5) jest oczywiście imiesłowem biernym czasownika *lwš*, pisany *lwł* w epoce perskiej. Etymologiczna forma rdzenia odpowiada arabskiemu *lwz*, jak słusznie zaznacza Sokoloff.

Chaldi (ww. 5,12) był naczelnym bogiem urartejskim i pełnił widocznie tę samą rolę w państwie Mannaj. Wiersz 5 wymienia siedzibę jego głównej świątyni w kraju: *Z'tr*. Nazwa tej miejscowości występuje w klinowej pisowni *Šá-at-te-ra* w liście skierowanym do Sargona II⁷. Pisownia przez *š* wygląda na staroperską, zaś *z* wskazuje na formę medyjską. Identyfikacja *Z'tr* ze stolicą Izirtu/Zirta⁸, zaproponowana już przez R.B. Kanzaqa, zakłada przestawkę liter *tr/rt* nazwy miejscowej, mającej być może jakiś związek z irańskim wyrazem *šaθr*, a później *šahr*, „własność ziemska”. I. Eph'al słusznie zastanawia się, czy owa metateza jest tu uzasadniona⁹. Należy zauważyć, że Izirtu nadaje nazwie miasta cechy akadyjskiego wyrazu *izzirtu*, „przekleństwo”, i upodabnia jego końcówkę do często spotykanej w słowach akadyjskich: *abartu*, *ajjartu*, *bērtu*, *itbārtu*, *itertu*, itd. Wypada zatem uważać aramejską nazwę *Z'tr*, podaną w samym Mannaju, i wyjątkową nowoasyryjską formę *Šá-at-te-ra*, pochodzącą z listu wysłanego zapewne z Mannaju, za bliższe oryginalnej nazwie miasta. Obecność tej inskrypcji królewskiej w Tepe Kalajci sugeruje zaś, że stanowisko to jest miejscem stolicy państwa Mannaj. Archeolodzy irańscy nie mają już co do tego wątpliwości.

Problematyczne są formy *j'pw* i *jml'whj* z w. 7-8, gdyż podmiot obu czasowników jest rodzaju żeńskiego, co wymagałoby pisowni *j'pn* i *jml'nhj*, a potwierdza to *jhjnqn* z w. 6, jak zauważa Sokoloff. Przypuszcza on, że podobieństwo liter *waw* i *nun* wprowadziło w błąd rytownika. Jest to zbędna hipoteza ze względu na znane wahania w rozróżnianiu rodzajów męskiego i żeńskiego w liczbie mnogiej czasowników¹⁰.

Na końcu w. 9 czytamy *jtmd*, tj. formę *jittamīd* czasownika *mjd*, po arabsku *māda*, po syryjsku *mad*, „wymknąć się”. Jego arabski temat VI znaczy „wibrować”¹¹. Odpowiedni czasownik akadyjski przybiera kolejno formy *miādum*,

7 G. B. Lanfranchi – S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II* (State Archives of Assyria V; Helsinki 1990), nr 90, 13'.

8 L. D. Levine, „Izirtu”, *RLA* V (Berlin 1976–80) 222.

9 I. Eph'al, „The Bukān Aramaic Inscription: Historical Considerations”, *IEJ* 49 (1999) 116-121 (zob. 120).

10 S. Segert, *Altaramäische Grammatik* (Leipzig 1975) 329-332, §6.3.1.3.

11 H. Wehr – J. M. Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Wiesbaden 1961) 933a: „To sway back and forth”.

ma'adu i *mādu*, „mnożyć się”. Ogonek przyimka *b-* na początku w. 10 zdaje się dochodzić do niemal horyzontalnej rysy kamienia, widocznej na fotografii. Podmiotem *jtmd* jest rzeczownik *pq'*, „pęknięcie”, a po arabsku „uderzenie”. Prawa część główki *qof* w *pq'* nie jest wyryta równomiernie. Słowo jest określone wyrazem *r'š*, „trzęsienie ziemi”. Kółko litery *'ain* w środku *r'š* jest ledwo widoczne na lewo od główki litery *resz*. W złorzeczeniu w. 9-10 jest zatem mowa o drgającej szczelinie na powierzchni ziemi. Na końcu w. 10, Sokoloff słusznie uzupełnia *jktb*, jak sugeruje główka ostatniej, częściowo zachowanej litery. Czasownik *jhpkh* w. 11 jest użyty w liczbie pojedynczej, aczkolwiek drugim jego podmiotem jest Chaldi z w. 12.

Wnioski historyczne

Czy można z daty, treści i języka inskrypcji wysnuć jakieś wnioski historyczne? Kształt liter, zwłaszcza *w* i *k*, podobny jest do pisma staroaramejskiego inskrypcji ze Sfire, które pochodzą z połowy VIII wieku p.n.e., lecz *z*, *j*, *q* i *s* wskazują na nieco późniejszy okres, jak zauważył A. Lemaire. *Zain* jest zawsze zygzakowaty, główka *jod* jest wszędzie zaokrąglona, *qof* ma głowę asymetryczną za wyjątkiem w. 12, a literę *samek* charakteryzuje czubek zygzakowaty, pochylony na lewo, czasami z dwiema kreskami horyzontalnymi (w. 1) zamiast zwykłych trzech (w. 11). Wymienione cechy liter *z*, *j* i *s* występują już na steli Si⁷-gabbara z Neirab, który wzmiankowany jest w korespondencji Sargona II, a więc pod koniec VIII wieku¹². Z tegoż okresu powinna pochodzić inskrypcja z Tepe Kalajezi.

Użycie języka aramejskiego w państwie Mannaj i, być może, w samej jego stolicy świadczy o obecności wyszkolonych skrybów aramejskich, ale I. Eph'al słusznie zaznacza, że redakcja inskrypcji królewskiej po aramejsku nie dowodzi istnienia obcojęzycznej mniejszości na terenie królestwa. Może ono jednak świadczyć o pewnej znajomości języka aramejskiego wśród elity państwa, które nie posiadało własnego pisma¹³, a alfabet fenicki, używany do pisania aramejskiego, był w użyciu znacznie łatwiejszy od setek klinów asyryjskich. Potrzeba tłumacza mannajskiego w stosunkach z Asyrią, czego dowodzi tabliczka z archiwów asyryjskich¹⁴, dowodzi jednak, że nawet wysokiej rangi wysłannicy mannajscy nie władali językiem aramejskim, znanym

¹² E. Lipiński, *Semitic Linguistics in Historical Perspective* (OLA 230; Leuven 2014) 99-100 z bibliografią.

¹³ Zob. powyżej, przyp. 9.

¹⁴ F. M. Fales – J. N. Postgate, *Imperial Administrative Records, Part II* (State Archives of Assyria XI; Helsinki 1995), nr 31, 6-7.

w ówczesnej Asyrii. Trudno więc budować na podstawie językowej jakąś hipotezę historyczną, np. o międzynarodowym sojuszu antyasyryjskim, jak to uczynił F. M. Fales¹⁵. Data inskrypcji skłania do szukania okoliczności historycznych w czasach Sargona II (724–705 p.n.e.), a lęk przed obcym władcą mogącym przywłaszczyć sobie stelę z napisem sugeruje pewne wewnętrzne uwikłania w państwie Mannaj z możliwą interwencją obcego władcy. Otóż podobna sytuacja znana jest dzięki źródłom nowoasyryjskim w przedostatnim dziesięcioleciu VIII wieku.

W północno-wschodniej prowincji Zikirtu państwa Mannaj pewien możnowładca o irańskim imieniu *Māhi-dāta dążył do obalenia dynastii panującej w Izirtu, na południu kraju. Z podobnym zamiarem nosił się też *Dahjuka, gubernator jakiejś prowincji Mannaju, także o imieniu irańskim, oraz inni gubernatorzy. Zawarli oni przymierze z królem Urartu, Rusą I (ok. 730–714/3 p.n.e.), podczas gdy Iranzi, prawowity król Mannaju, otrzymał wsparcie Asyrii, lękającej się wzrostu potęgi Urartu. Walki toczyły się przez kilka lat z końcowym zwycięstwem Asyrii w roku 714/3¹⁶. Wydarzenia te mogą stanowić historyczny kontekst inskrypcji z Tepe Kalajci.

Interesująca jest ilość jej zwrotów i wyrazów, spotykanych także w starohebrajskim języku Biblii, na co wskazali już A. Lemaire i M. Sokoloff. Może to pomóc w ustalaniu chronologii pewnych tekstów biblijnych, ale nie świadczy o jakichś stosunkach między Mannają a Izraelem lub Judą. Złorzeczenie ww. 2-4 o zarazach przypomina Wj 15,26, gdzie Bóg mówi: „nie ześlę na ciebie żadnej z chorób, którymi dotknąłem Egipcjan”. Przekleństwo ww. 6-7, „niech siedem kobiet piecze w jednym piecu”, spotykamy w Kpł 26,26a: „dziesięć kobiet będzie piekło chleb w jednym piecu”. Przekleństwu ww. 8-9, „niech zniknie z jego kraju ... terkot żarn”, odpowiadają dokładnie słowa Jr 25,10: „zaniknie u nich ... terkot żarn”, a *jtn qlh* w. 12 odnajdujemy w hebrajskim *jtn qlw*, „będzie grzmiał”, które często występuje w Biblii z imieniem bożym jako podmiotem¹⁷. Przekleństwo w. 12, „niech przez siedem lat Hadad nie grzmi”, przypomina symbolicznych „siedem lat chudych” z Rdz 41,26-30, a podobne orzeczenie spotykamy jeszcze w Talmudzie Babilońskim, *Jewamot* 114b: *šb šnjn hwh mwtn'*, „siedem lat trwała zaraza”. Biblijne *r'š*, „trzęsienie ziemi”¹⁸, jest konkretniej opisane w inskrypcji (ww. 9-10), która odnosi się do

15 Zob. powyżej, przyp. 2.

16 Zob. J. N. Postgate, „Mannäer”, *RLA* VII (Berlin 1987–90) 340-342; A. Fuchs – R. Schmitt, „Daiukku”, „Iranzi”, „Mitatti”, „Rusâ”, „Ullusunu”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* (red. K. Radner – H. D. Baker) (Helsinki 1998–2011) 371b, 563b, 757, 1054-1057, 1374-1375.

17 2 Sm 22,14b; Ps 18,14b; Jr 25,30; Am 1,2; Jl 4,16; itd.

18 1 Krl 19,11.12; Ez 37,7; 38,19; Am 1,1; Za 14,5.

fal sejsmicznych (*jtmd*) i powstających szczelin (*qr^c*)¹⁹. Podobne przekleństwo występuje u Jr 51,29, ale brak go wśród aramejskich złożeń w inskrypcji z Tell Fecherije, która pochodzi z IX wieku p.n.e.²⁰

Mannaj i kraje ościenne

Historyczne zaplecze Jr 51,27 nn.

Inskrypcja z Tepe Kalajezi zdaje się odzwierciedlać kontekst historyczny z czasów Sargona II. Tekst Jr 51,27 nn. musi zaś mieć inne zaplecze, jak na to wskazuje wróżbiarskie pytanie zadane bogu Szamaszowi za panowania Asarhadona (680–669 p.n.e.). Uderzająca jest bowiem ta sama kolejność

- 19 Trzęsienie ziemi wspominają jeszcze Sdz 5,4; 2 Sm 22,8; Iz 13,13; 24,18; Jr 10,10; 49,21; 51,29; Ez 26,15; Ps 18,8; 68,9; 77,19.
- 20 Złożeń te zbadali: J. C. Greenfield – A. Schaffer, „Notes on the Curse Formulae of the Tell Fekherye Inscription”, *RB* 92 (1985) 47-59; K. J. Cathart, „The Curses in Old Aramaic Inscriptions”, *Targumic and Cognate Studies. Essays in Honour of M. McNamara* (red. K. J. Cathart – M. Maher) (Sheffield 1996) 140-152.

wymienionych wrogów Asyrii²¹: „Pytam się ciebie, Szamaszu, wielki Panie, czy osoba zadająca to pytanie, [Asarha]don, król Asyrii, [... ma wysłać swego gońca] w drogę do Hubuszkia; czy goniec ten będzie zaatakowany przez Kimmerów, [Urartejczyków], Mannajów, Scytów, [Med]ów lub jakiegokolwiek wroga, chwytającego i zabijającego [tego gońca]?”²² Odpowiedzi Szamasza nie znamy, ale wiemy, że narody te były sprzymierzeńcami Medów, którzy powstali przeciwko Asyrii w 674/3 roku p.n.e.

Jr 51,27 ogranicza się do wzmianki trzech ludów, ponieważ rytm utworu wymagał użycia członów o trzech akcentach, ale Medowie występują w następnym wierszu. W pierwszym członie Jr 51,27 usunięto zapewne *‘al-‘Aššūr*, gdyż brak tam jednego dwu- lub trzysylabicznego wyrazu:

„Dajcie sygnał na ziemi (przeciw Asyrii), dmijcie w róg wśród narodów, poświęćcie narody do boju z nią.	3+3+3
Zwołajcie przeciw niej królestwa: Urartu, Mannaję, Scytów! Wyznaczcie przeciw niej likwidatora!	3+3+3
Wyprowadźcie konie jak groźną szarańczę! Poświęćcie narody do boju z nią: królów Medii i teźże namiestników! ²³	3+3+3
Niech zadrży ²⁴ ziemia ta i poruszy się, bo spełnił się zamysł Jahwy, by ją obrócić w bezludzie” (Jr 51,27-29).	3+3+3

Utwór Jr 51,27 nn. nie zawiera żadnych konkretnych elementów poza wzmianką wrogów Asyrii za panowania Asarhadona i pierwszych lat Asurbanipala²⁵. Obie nazwy *‘Aššūr* i *Bābel* liczą dwie sylaby i ich ewentualna wymiana nie szkodzi hebrajskiemu rytmowi poetyckiemu. Zdaje się jednak, że zwroty wzmiankujące Babilonię w Jr 51,29 zostały dodane i że *lšmh* z w. 29d czytano *lšumāh* w pierwotnym utworze: „by ją (tj. ziemię Asyrii) obrócić” w bezludzie. Scytowie, zwani „Aszkenazem” w tłumaczeniach Biblii, pochodzili z Kaukazu i mieli pewne powiązania z Medami. Ich

21 Wskazali na to B. i M. Salvini („Ararat and Urartu. Holy Bible and History”, *Shlomo. Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff* [red. R. Deutsch] [Tel Aviv-Jaffa 2003] 225-242 [zob. 232]).

22 I. Starr, *Queries to the Sungod* (State Archives of Assyria IV; Helsinki 1990), nr. 24, rewers 7^r-11^r. Po Scytach byli prawdopodobnie wymienieni Medowie, [KUR *Ma-da*]-a-a, ale Starr nie uzupełnia ich nazwy.

23 Po „Medii” występuje spójnik w Septuagincie. Koniec w. 28 jest najwidoczniej dodatkiem wyliczającym synonimy i scharakteryzowanym partykułą biernika *‘t*, rzadko używaną w poezji.

24 Na początku wiersza nie ma spójnika w Septuagincie.

25 K. Radner, „Aššur-bāni-apli”, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* (red. K. Radner – H. D. Baker) (Helsinki 1998–2011) 159-171.

nazwą posłużył się Herodot do określenia mieszkańców krain na wschód i na północ od Morza Czarnego, łącznie z dzisiejszą Ukrainą.

Utwór oryginalny, skierowany przeciw Asyrii, pochodziłby z pierwszej połowy VII wieku i powstałby wśród Izraelitów deportowanych do Asyrii, jak sugeruje znajomość krajów Urartu, Mannaj i Scytów oraz ich powiązanie polityczne i militarne. Królestwo Izraela było już podbite przez Asyryjczyków i jego elita deportowana do słabo zaludnionych prowincji Asyrii. Poemat nie wspomina o tych wydarzeniach i zdaje wywodzić się z drugiego pokolenia wygnańców, osiedlonych na północ od rdzennej Asyrii. Przybliżoną datę utworu popiera wyraz *tipsar* w Jr 51,27, który jest zapożyczony z akadyskiego *tupšarru*, „pisarz”, ale nie z babilońskiego, bo byłby napisany *tpšr* przez *szin*. Pisownia *tpsr* przez *samēk* wskazuje na bezpośrednie zapożyczenie z nowoasyryjskiego²⁶. Język aramejski też zapożyczył ten wyraz z nowoasyryjskiego, ale pisze go przez *d*: *dpsr*²⁷. Pisarz, o którym tu mowa, to rejestrator dóbr i niewolników wyprowadzanych ze zdobytego i burzonego miasta, co można zobaczyć na płaskorzeźbach asyryjskich²⁸. Jest on zawezwany do spisania mieszkańców i dóbr Asyrii, do której likwidacji przystępują sąsiadujące z nią państwa.

Inną wskazówkę chronologiczną można znaleźć w hebrajskim *mlkj mdj*, „królowie Medii” (Jr 51,28), gdyż w tej epoce nie było jeszcze jednolitego państwa Medów. Traktaty sukcesyjne Asarhadona były zawierane w roku 672 p.n.e. z władcami poszczególnych państw medyjskich: Burdadi z Karzitali, Hatarna z Sikris, Humbarasz z Nahszimarti i Ramateja z Urakazabarna²⁹. Nie należy więc poprawiać tekstu hebrajskiego na wzór Septuaginty, która tłumaczy w liczbie pojedynczej „król Medii”.

Na uwagę zasługuje wreszcie wzmianka koni u Jr 51,28, gdyż Mannaj, a zwłaszcza położona na wschód kraina Mesu³⁰, znane były ze swych hodowli koni, używanych w armii. Konie z tego rejonu służyły jako drogocenne prezenty władcy mannajskiego, jak podaje list Senacheriba do ojca, Sargona II: „Przybył goniec od (króla) mannajskiego, przyprowadzając mi konia jako podarunek audiencyjny i przekazując mi pozdrowienia od Mannajczyka.

²⁶ E. Lipiński, „Emprunts suméro-akkadiens en hébreu biblique”, *ZAH* 1 (1988) 61-73 (zob. 66).

²⁷ J. Hoftijzer – K. Jongeling, *Dictionary* (n. 6) 257. Aramejski targumiczny i talmudyczny posługują się jednak formą hebrajską.

²⁸ *ANEP*, nr. 235, 236, 367.

²⁹ *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* (red. K. Radner – H.D. Baker) (Helsinki 1998–2011) 270a, 465b, 478a, 1031b-1032a. Władców tych wymienia J. Maniacyk (*Traktat sukcesyjny Asarhaddona, króla Asyrii (681–669 p.n.e.)* [Poznań 1997] 8), ale załączona mapa niewłaściwie umieszcza kraj Mannajczyków, ich stolicę i prowincję Zikirtu.

³⁰ W. Röllig, „Mesu”, *RLA* VIII (Berlin 1993–97) 95-96.

Ubrałem go (w purpurę) i nałożyłem mu na ramię srebrną bransoletkę³¹. Dokumenty z archiwów asyryjskich pokazują istotnie, że oczekiwano wówczas podobnych darów od wysłanników króla Mannaju³². Niespodziewana wzmianka konnicy u Jr 51,28 potwierdza niewątpliwie historyczne zaplecze oryginalnego utworu³³. Tylko wygnańcy osiedleni w północnych prowincjach Imperium Asyryjskiego mogli posiadać informacje o ważnej roli spełnianej w tym rejonie przez konnicę i o sprzymierzonych przeciw Asyrii królestwach Urartu, Mannaj, a także Scytów i możnowładców irańskich. Nie należy zapominać, że mamy do czynienia z hebrajskim poematem, a nie z jakimś listem urzędowym lub dokumentem służb dyplomatycznych. Należy więc znaleźć mu właściwe dlań *Sitz im Leben*.

Bibliografia

- Cathart, K. J., „The Curses in Old Aramaic Inscriptions”, *Targumic and Cognate Studies. Essays in Honour of M. McNamara* (red. K. J. Cathart – M. Maher) (Sheffield 1996) 140-152;
- Eph'al, I., „The Bukān Aramaic Inscription: Historical Considerations”, *IEJ* 49 (1999) 116-121;
- Fales, F. M., „Evidence for West-East Contacts in the 8th century BC: The Bukān Stele”, *Continuity of Empire (?)*. Assyria, Media, Persia (red. G. B. Lanfranchi – M. Roaf – M. Rollinger) (History of the Ancient Near East. Monographs 5; Padova 2003) 131-147;
- Greenfield, J. C. – Schaffer, A., „Notes on the Curse Formulae of the Tell Fekherye Inscription”, *RB* 92 (1985) 47-59;
- Lemaire, A., „Une inscription araméenne du 8e s. av. J.-C. trouvée à Bukān (Azerbaïdjan iranien)”, *Studia Iranica* 27 (1998) 15-30;
- Salvini, B., – Salvini, M., „Ararat and Urartu. Holy Bible and History”, *Shlomo. Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff* (red. R. Deutsch) (Tel Aviv-Jaffa 2003) 225-242;
- Sokoloff, M., „The Old Aramaic Inscription from Bukān. A Revised Interpretation”, *IEJ* 49 (1999), 105-115.

31 S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I* (State Archives of Assyria I; Helsinki 1987), nr 29, rewery 18-21.

32 G. B. Lanfranchi – S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II* (n. 7) nr 171; F. M. Fales – J. N. Postgate, *Imperial Administration Records, Part II* (n. 14) nr 68, 2.

33 Przejście z rydwanów bojowych na konnicę w armii asyryjskiej daje się zauważyć w VIII wieku p.n.e., jak po krótkce opisuje D. O'Daniel Cantrell (*The Horsemen of Israel. Horses and Chariotry in Monarchic Israel (Ninth-Eighth Centuries B.C.E.)* [Winona Lake 2011] 136-141). Dalsze informacje na ten temat podaje T. Dezsö (*The Assyrian Army* 1. The Structure of the Neo-Assyrian Army 2. Cavalry and Chariotry [Budapest 2012]).